

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

«ВѢЩІЙ» ОЛЕГ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Дослідження загадкової постаті руського князя Олега, образ якого сплетений у літописах із розповідей, народних переказів і легенд. При всій своїй легендарності Олег був історичною особою, першим загальноруським князем.

Розглядається цикл давньоруських фольклорних творів, об'єднаних ім'ям київського князя Олега (882–912 рр.). Вони загалом відносяться до часу об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, одного з найважливіших етапів творення Давньоруської держави, і тому самі собою становлять велику наукову вартість. Цікавим є й образ самого Олега, цього «велетня руських історичних сутінків», як назвав його знаменитий фольклорист М.К.Халанський¹. Поглинені, здавалося б, особою Олега народні перекази і легенди про нього, водночас, відбивають добу народження східнослов'янської держави, являючи собою головні (по суті, єдині) вітчизняні джерела, що характеризують події давньоруської історії IX–початку X ст.

У зображенні «Повісті временних літ», Новгородського першого літопису молодшого ізводу і деяких інших, пізніших, літописів, Олег виглядає постаттю неоднозначною і суперечливою. Літописці то милуються князем, то засуджують його, то докладно описують воєнні походи й епізоди його життя, то раптом втрачають інтерес до свого героя, не зберігши навіть точної дати його кончини. Сталося так тому, що давньоруські книжники залежали від своїх джерел, – фольклорних творів, які відбивали в літописі не лише фактичний бік справи, а й ставлення народних оповідачів до героя розповіді.

Уже у другій половині XIX ст. дослідники відзначили цю особливість характеристик Олега в найдавніших літописних ізводах. М.І.Костомаров, котрий присвятив працю літописному фольклорові, писав, що особа Олега в Початковому літописі є більше особою переказу, ніж історії. Наш сучасник Б.О.Рибаків, який вивчав фольклорні й писемні джерела про Олега, визнав: «У руському літописі Олег присутній не стільки як історичний діяч, скільки як літературний герой, образ якого штучно зліплений із пригадувань² і варязьких саг про нього»³. Дослідження джерелознавців наступних років загалом підтвердили цю думку. Хоча Олег при тому залишається історичною особою.

Здавна фольклористи відзначали, що відображені в літописах перекази і легенди про Олега зберігають типові риси усних народних творів: мальовничі подробиці, наприклад, та і самий ритм епічних казань. Іноді здається, що зі сторінок літопису промовляє воїнська пісня, яка склалася в колі найближчих удачливому князеві-завойовникові дружинників.

У науковій літературі висловлювалася думка, що історичні перекази про Аскольда і Діра вводять читача до кола казань про Олега Віщого. Це дійсно так. Розповідь про похід руського флоту на чолі з Аскольдом і Діром на греків уміщена Нестором під 866 р., а переказ про захоплення Києва Олегом – під 882 р., і між цими датами «Повість временних літ» не повідомляє нічого суттєвого: у тексті йде 12 «порожніх» статей (в яких проставлено лише роки, а тексту немає), а серед трьох інших лише одна, 879 р. містить відомості, що стосуються Олега: «Умершую Рюрикови предасть княженъ свое Олгови, от рода ему суца, вѣдавъ ему сынъ свой на руцѣ Игоря, бѣ бо дѣтескъ вельми»⁴.

* Котляр Микола Федорович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, гол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Тому немає нічого дивного в тому, що у пізніх літописах здобуття Києва Олегом прямо пов'язане з невдачею походу Аскольда і Діра на греків. В одному з них читаємо: «И услышал Олег, что Оскольд и Дир ходили войной на Царьград и возвратились в Киев посрамленными и с малой дружиной, взял с собою Игоря Рюриковича и пошел к Киеву и убил Аскольда и Дира и погреб их на горе»⁵. Перед нами типовий приклад суто літературної обробки фольклорного твору книжником пізнього середньовіччя з властивим йому прагненням з'єднувати сюжетні лінії відомих йому казань. Насправді немає прямого зв'язку (і не лише в часі) між невдалим походом Аскольда і Діра на Константинополь і вторгненням Олега до Києва.

Отже, під 882 р. Нестор вміщує в Повісті докладну розповідь про захоплення Києва Олегом: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чудь, словѣни, мерю, весь, кривичи, и приде къ Смоленську съ кривичи, и прия градъ, и посади мужъ свои, оттуда поиде внизъ, и взя Любечъ, и посади мужъ свои. И придоста къ горамъ къ киевскимъ, и увѣда Олегъ, яко Оскольдъ и Диръ княжита...»⁶. Тоді Олег сховав частину воїнів у ладях, іншу залишив позаду, і послав за Аскольдом і Діром, велівши їм сказати, що до них завітали купці, які йдуть до греків від Олега та Ігоря. Олег назвав себе й Ігоря родичами Аскольда і Діра й запросив київських князів прийти до них на пустельний берег Дніпра.

Коли Аскольд і Дір з'явилися, сховані в ладях воїни вискочили, і «рече Олегъ Асколду и Дирови: «Вы нѣста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа», и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ». Аскольда і Діра вбили, по тому «сѣде Олегъ княжа в Киевѣ, и рече Олегъ: «Се буди мати градомъ русьскимъ»⁷.

До наведеної розповіді Нестора ніяк не можна поставитись як до звичайного повідомлення писемного джерела або навіть як до свідчення очевидця. Історичний переказ складався за законами усної народної творчості, від нього не варто очікувати дзеркального відображення дійсності. Цього не враховувала наука минулого, що відшукала у процитованому тексті багато недоладностей. Дійсно, заради чого могутні київські князі, недавні переможці грецького імператора, йдуть, та ще й без почту і охорони, до безлюдного берега Дніпра на заклик невідомого їм прибульця? Їх мало насторожити вже те, що невідома людина нав'язується їм у рідню.

Олег у цьому повістуванні видає себе за представника Ігоря, слухняного виконавця його волі, але потім одноосібно княжить у Києві принаймні 30 (а за відомостями Новгородського літопису, – навіть 40) років, а Ігор стає князем лише по його кончині. Навіть договір із греками 907 р. Олег укладає від свого імені, не згадуючи Ігоря, котрий досяг на той час віку приблизно тридцяти років, був уже зрілим чоловіком. М.І.Костомаров бачив у цих недоладностях свідчення відсутності історичної правди в переказі.

Разом із тим народний історичний переказ про здобуття Києва Олегом, багатий на легендарні подробиці, вірно відбив саму суть справи. Вперше в історії Південна Русь була об'єднана з Північною, і ця подія стала важливою віхою на шляху створення Давньоруської держави. Б.Д.Греков так визначив те, що сталося: «Гранню, і дуже суттєвою в історії Русі є об'єднання Новгороду і Києва, тобто Славії й Куявії»⁸, в одну велику державу»⁹.

Як зауважив Д.С.Лихачов, описаний у Повісті шлях Олега з Новгороду до Києва був природним і второваним давніми торговельними поїздками північних русів до Константинополя. «Рух Олега з Новгороду на південь до Києва і далі до Царгорода – це єдиний рух»¹⁰. Візантійський автор X ст. Константин Багрянородний у трактаті «Про управління державою» описує шлях руських ладей із Півночі через Смоленськ, Любеч і Чернігів до «фортеці Кіоава, яку називають Самватас»¹¹, – саме цим шляхом і пішов Олег із бойовою дружиною. Та й останній похід Русі на Візантію за Ярослава Мудрого в 1044 р. під проводом його сина Володимира був організований із Новгороду.

Словами «Се буди мати градомъ русьскимъ» Олег офіційно визнав Київ столицею Давньоруської держави, що почала за його князювання формуватися («мати міст» – переклад грецького слова «метрополіс»). Важко сказати, чи були насправді Олегом виголошені слова, що оголошували Київ стольним градом руської держави, чи вони належать легенді, створеній фольклорним оповідачем. Але народна історична пам'ять чутливо вловила суть справи. Із того часу Київ дійсно зробився першим містом держави, що почала формуватися.

Народна історична пам'ять довго берегла спогади про те, що з ім'ям Олега пов'язані важливі події історії Русі та її стольного граду. Ці спогади примхливим чином викликали до життя цикл легенд про заснування Олегом ...Москви! У кількох пізніх (XVII – XVIII ст.) літописних ізводах розповідається: «При княженні же своем Олг пришел на Москву-реку, в нее текут Неглинна и Яуза, и поставил тут град и нарек Москвой, и посадил тут князя, сродника своего, и иные многи грады поставил в странах российских», а в іншому навіть читаємо: «И посадил Олег тут [у Москві] князя Юрья Володимировича, сродника своего»¹² – йдеться про дійсного засновника Москви, ростово-суздальського князя Юрія Долгорукого (помер 1157 р.). Та один із більш обізнаних у давньоруській історії пізньосередньовічних книжників, який знав, мабуть, що Москва виникла у XII ст., умістив у своєму літописі компромісну розповідь: Олег таки заснував Москву, «но не славен был тогда град и не люден, того ради помалу и разорился» (ізвод новгородського походження)¹³. Такі чудернацькі пагінці пустив давньоруський історичний переказ про захоплення Києва Олегом у кінці IX ст.

Олег належить до найбільш загадкових постатей східнослов'янської історії. Ми нічого не знаємо ані про його соціальне походження (князь він чи знатний дружинник), ані про його родинні стосунки з Рюриком і сином останнього – Ігорем. Новгородський перший літопис молодшого ізводу (в якому відбився Початковий ізвод 1095 р., котрий передував «Повісті временних літ»), вважає, що Олег був не князем, а воєводою при сині Рюрика Ігорі, отже, не був у кривній спорідненості з ними. Нестор (або його джерело, невідоме науці) змушений був зробити Ігоря мало не немовлям, аби пояснити, чому це при прямому спадкоємцю Рюрика всім заправляє інша людина – Олег¹⁴.

Так званий Іоакимівський літопис пізнього і дуже сумнівного походження (переконаний, що він вигаданий у першій половині XVIII ст. В.М.Татищевим) називає Олега варягом, «князем Урманским», тобто Норманським. Інше джерело Татищева, так званий Розкольниківський літопис (швидше за все, також написаний цим істориком) іменує Олега «вумем», дядьком Ігоря з материнського боку¹⁵. Нарешті, один із літописців XVII ст. пов'язує появу Олега в Новгороді з легендою про закликання варягів, називаючи його небожем Рюрика¹⁶. Перед нами різноманітні намагання пізніших руських книжників якимсь чином пояснити відзначені мною вище невідповідності в розповіді про здобуття Києва Олегом і перипетії його князювання.

Сама етимологія імені першого реального руського князя не викликає у вчених сумнівів. Давньоруське Ольгъ/Олегъ походить від древньоскандинавського антропоніма Helgi. Це ім'я відповідає прикметникові helgi, що поширився у Скандинавії в християнську добу завдяки тому, що за ним закріпилося значення «святий». Дехто вважає, що й ім'я Helgi/Олег теж мало значення «святий», а в язичницькі часи відбивало уявлення про сакральність верховної влади.

Скандинавське ім'я Helgi, потрапивши до східнослов'янського мовного середовища, почало жити новим життям. Приблизно на кінець X ст. воно внаслідок фонетичної адаптації набуло форми Ольгъ/Олегъ. У давньоруському язичницькому середовищі це ім'я відповідало уявленням про магічні, чаклунські можливості князя, завдяки чому з'явилося визначення «вѣщій». Так скандинавське ім'я

руського государя Helgi могло набути подвійного відбиття: у вигляді особистого імені Ольгъ/Олегъ і змістовного – у вигляді прізвиська «Вѣщій»¹⁷.

Отже, Олег не належав до родини Рюрика, а узурпував владу за допомогою відданої йому дружини, перетворивши Ігоря на іграшку у власних руках. Він зовсім не був «княжого роду», чим хизувався перед Аскольдом і Діром. Навпаки, згідно з Найдавнішим ізводом 1039 р., саме вони були нащадками Кия. У дійсності Аскольд і Дір були все ж таки варягами¹⁸, котрі прийшли на Русь разом із Рюриком, а потім вирішили пошукати кращої долі десь на Півдні, на шляху до Константинополя. Таким чином, удачливий кондотьєр Олег, ватажок відважної дружини (яка, можна думати, мало відрізнялася від розбійницької ватаги), усунув київських князів Аскольда і Діра (швидше, когось одного з них) і захопився самовладно княжити у Києві. Це безсумнівний історичний факт. Але сам спосіб заволодіння Києвом набув у переказі (що потрапив до Повісті) легендарного забарвлення. Адже реальний у своїй фактичній основі родовий чи історичний переказ може містити легендарні, казкові мотиви.

Згідно з «Повістю временних літ», Олег захопив Київ, переодягши воїнів купцями і сховавши їх у ладдях. В одному пізньому літописі зустрічаємо дещо відмінне від того, що в Повісті, та ще й насичене новими подробицями оповідання, мета якого переконати читача в достовірності описаного. Олег прикидається хворим, лягає в ладдю і посилає посланців до Аскольда і Діра зі словами, що він купець підгурський¹⁹ і йде до греків від Олега князя і княжича Ігоря, захворів і запрошує їх на розмову. Коли вони з'явилися, то їх убивають прямо в тій ладді. Епізод із переодяганням воїнів у цьому літописі відсутній²⁰.

Мотив захоплення міста схованими в засаді або переодягненими воїнами належить до поширених у світовому фольклорі. Він зустрічається в пам'ятках стародавньої і середньовічної єгипетської, грецької, римської, іранської, арабської, германської, італійської та інших західноєвропейських літератур, що ще на початку XX ст. було встановлено О.С.Орловим. Трапляється цей мотив і в пам'ятках пізнього російського середньовіччя.

Яскравий і емоційно насичений переказ про захоплення Олегом Києва переходить у «Повісті временних літ» у лаконічну розповідь про державну діяльність князя: «Се же Олегъ нача города ставити и уставити дани словѣномъ, кривичемъ и мери...». Під наступним 883 р. Нестор веде далі: «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на нихъ дань по чернѣ кунѣ». Ще через рік «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легьку, и не дасть имъ козаромъ дани платити, рекъ: «Азъ имъ противенъ, а вамъ не к чему». Нарешті, під 885 р. Нестор продовжує опис підкорення центральною владою східнослов'янських племінних союзів і князів: «Посла [Олег] къ радимичемъ, рька: «Кому дань дає?» Они же рѣша: «Козаромъ». И рече имъ Олегъ: «Не дайте козаромъ, но мнѣ дайте». И вдаша Ольгови по щялягу, яко же и козаромъ даяху». Літописець підсумовує державотворчу діяльність Олега словами: «И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имаше рать»²¹.

Уже давно історики звернули увагу на надзвичайну швидкість і занадто буквально й стисло хронологію підкорення центральною владою в Києві сильних східнослов'янських племінних союзів і князів. Насправді цей процес розтягнувся на багато років і десятиліть. Мабуть, не маючи під рукою жодних інших джерел, окрім родових та історичних переказів, літописці розподілили події за роками, керуючись приблизними міркуваннями. Сталося це найраніше в Початковому ізводі 1095 р. або, як вважає більшість літописознавців, у «Повісті временних літ».

Можливо, не випадково літопис неначе забуває про Олега більше, ніж на двадцять років і повертається до нього лише під 907 роком. Думаю, що 886–906 рр. (переважна більшість яких у літописі лише позначена без будь-якого тексту)

були часом тривалої і запеклої боротьби Олега та його соратників за інкорпорацію до складу держави племінних об'єднань. На те, що ця боротьба була тривалою й кровопролитною вказує коротке зауваження Нестора: «А съ уличи и тѣверци имяше рать».

Як бачимо, Давня Русь кінця IX – початку X ст. залишалася недосить консолідованою, а спроби зміцнення її державної структури напштовхувалися на ще дуже сильний спротив знаті великих племінних союзів і князів. Тим не менше, в той час було зроблено вирішальний крок на шляху згуртування східних слов'ян в єдиному державному організмі, а це, своєю чергою, створило необхідні умови для наступного розвитку спільності економіки, території, мови, культури, побуту давньоруської народності, яка тоді інтенсивно формувалась. Ось які складні й тривалі процеси східнослов'янської історії криються за короткими рядками побудованої на народних переказах розповіді Нестора про підкорення Олегом східнослов'янських племен.

Згуртування більшості східнослов'янських племінних об'єднань навколо Києва зробило Давньоруську державу, яка народжувалася, могутньою в економічному й військовому сенсі, що надало їй можливості помірятися силами зі світовою державою того часу – Візантійською імперією. Під 907 р. Нестор описує грандіозну за своїми масштабами і розмахом воєнну акцію Русі: «Иде Олегъ на грекы, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины ... И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000»²².

Досі літописна оповідь не містить начебто нічого незвичайного, та це лише на перший погляд. Ще фольклористи XIX ст. відзначали у цій частині переказу риси не лише оповідання, а навіть пісенного складу. Нестор починає своє повісткування з переліку племен і народів, які йдуть у похід, а це якраз і характерно для пам'яток епічної поезії. Важливо підкреслити, що в тому переліку названі й племінні об'єднання, які не підкорилися на той час Києву: в'ятичі та хорвати – не виключено, що Олег уклав із ними союзну угоду, пообіцявши їм багату здобич у разі успіху.

Із дальшої розповіді літописця відомо, що на кожному з двох тисяч кораблів Олега сиділо по сорок воїнів. Саме ця кількість найбільш характерна для фольклорних творів, особливо поетичних. У билинах зустрічаються і сорок богатирів, і сорок калік, і сорок царів, і сорок тисяч ратної сили. В українських історичних піснях, багато в чому заснованих на давньоруській традиції, чисельність війська часто визначається сорока тисячами: «Іде на тебе сорок тисяч хорошої вроди», «зібрав війська сорок тисяч».

Тому є серйозні підстави думати, що розповідь Нестора про похід величезного війська під проводом Олега на греків запозичена з усного епічного джерела. Ним могла бути дружинна поезія (мабуть, у прозаїчному переказі). І в подальших літописних звістках про Олега проступає воїнський епос. На відміну від експедиції Аскольда, відбитої у візантійських і західноєвропейських джерелах, похід Олега залишився невідомим грецьким хроністам і письменникам – в усякому разі, вони про нього промовчали. Тому час від часу з'являються «сенсаційні» статті дилетантів, в яких доводиться, ніби ні походу 907 р., ні самого Олега не було, а Нестор (чи хтось із літописців-попередників) начебто «віддав» йому чи то воєнну акцію Аскольда, чи то похід на греків під проводом Володимира Святославича. Зрозуміла річ, що в будь-якому літописі текст міцно збитий і взаємно пов'язаний, подібні маніпуляції не могли навіть прийти на думку середньовічним літописцям.

При фольклорному походженні наведена мною частина статті 907 р. із «Повісті временних літ» заслуговує на довір'я. Похід руського війська на Константинополь став важливою подією в житті двох сусідніх держав, що мав справити серйозний вплив на країни регіону, насамперед на Болгарію.

Уже самий перелік давньоруських племен, які брали участь у поході 907 р., свідчить про те, що Олег ґрунтовно підготувався до війни. Крім того, київський уряд заручився підтримкою Болгарії, скориставшись антивізантійськими настроями царя Сімеона. Суходільне військо Олега (одна його частина рухалась, як сказано Нестором, «на конех») пройшло до рубежів Візантії землями Болгарії.

Ось чому кіннота Олега, не зустрічаючи особливого опору, наблизилася до могутніх мурів грецької столиці, а руський флот безборонно підійшов до константинопольської бухти. Коли князь із кораблями «прииде къ Царюграду, и греци замкоша Суд, а град затвориша»²³. Це відповідало історичній дійсності.

«Суд» – затока Золотий Ріг, що відділяла від Константинополя його передмістя Галату. Із давніх часів у разі небезпеки затока зачинялася велетенським залізним ланцюгом. Читаємо про нього в знаменитому путівникові по Константинополю: «Ланцюг – частину його можна й тепер побачити у дворі церкви св. Ірини (теперішній артилерійський музей) – був протягнутий між Галатою і Стамбулом через Золотий Ріг. Обидва його кінці були прикріплені до двох башт, які стояли на берегах бухти, і тягар ланцюга, що заважав проходові суден, підтримувався бакенами»²⁴. Залишки башт збереглися до ХХ ст. і досліджені археологами.

Одна з перших згадок про той велетенський ланцюг у візантійському джерелі відноситься до 717 р. Про нього писали згодом грецькі історики Лев Диякон (Х ст.) і Георгій Кедрен (ХІ ст.)²⁵. Давньоісландська сага про зятя Ярослава Мудрого Харальда теж згадує ланцюг, що захищав Золотий Ріг від ворожого флоту²⁶.

За прикладом візантійців водні шляхи почали перегороджувати й інші народи. Застосування подібної споруди на скандинавській Півночі засвідчено древніми сагами (для часів ХІ–ХІІ ст.), і це легко зрозуміти: адже примхливі обриси Скандинавського півострова з безліччю островів, незліченними фіордами й гирлами великих і малих рік створювали зручні умови для цього.

Золоторозький ланцюг було майже неможливо подолати. Цю надзвичайно велику і міцну захисну споруду не змогли зруйнувати навіть турецькі інженери під час облоги Константинополя величезним військом султана в 1453 р. Лише одного разу, 1204 р., як повідомляє новгородський літописець, під час штурму Царгорода хрестоносці, «пришедъше въ Судъ, замкы железныя разбиша, и приступивъше къ граду»²⁷. Пізній (ХVІ ст.) Львівський літопис пояснює, що ці «замки» – не що інше, як ланцюг. Не змогли подолати циклопічний ланцюг і корабельники Олега. Тоді князь вдався до хитрощів: «И повелѣ Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабли. И бывшу покосну вѣтру, вѣспяша парусы с поля, и идяше къ граду. И видевшѣ греци и убояшася...»²⁸.

Ланцюг, що перепинив шлях кораблям руського князя до бухти Золотий Ріг, в дійсності існував. А от із самими тими кораблями Олега, що начебто на колесах під вітрилами атакували константинопольські твердині, справа є складнішою. Взагалі то перевезення легких суден на катках практикувалося на Русі в середньовіччі. Таким чином долалися вододіли між річками і порожисті місця на самих річках. Константин Багрянородний розповідає, як під час проходження порогів русам доводилося полегшувати свої судна, а після того вони знову споряджали свої моносили (однодеревки) вітрилами, щоглами і реями²⁹.

На водних шляхах тих часів, навіть на головному міжнародному гостинці «из варяг во греки», існувало безліч «волоків», тобто ділянок, на яких кораблі доводилося перетягувати на катках чи колесах. Новгородський перший літопис молодшого ізводу (він ближче стоїть до Початкового ізводу, ніж «Повість временних літ») спочатку прозаїчно зауважує, що Олег звелів витягти човни на берег – явно для того, щоб волоком перетягти їх на потрібне місце. Утім, далі новгородський книжник викладає легенду про ладді князя, що під вітрилами

самі рухаються суходолом³⁰. Перетягування ладей волоком, хай навіть і на катках, було надзвичайно важкою справою, що вимагала напруження сил усіх, хто в них сидів, а то й допомоги биків або коней. Вітрила не могли навіть і зрушити кораблі з місця. І все ж таки – вони могли бути піднятими на ладях Олега, що їх тягли суходолом!

У цю дію, як я вважаю, вкладали сакральний, магічний смисл. На таку думку наводять розповіді очевидців про те, як турецький флот обійшов суходолом протягнутий через Золотий Ріг ланцюг напередодні вирішального штурму Константинополя військом султана Мехмеда (Мухаммеда) у квітні 1453 р. Люди із жахом спостерігали за цим із височинних мурів візантійської столиці.

На підставі свідчень очевидців – грека Франдзіса і венеціанця Барбаро, англійський учений-візантиніст С.Рансімен так відтворює операцію турецького командування по подоланню захисного ланцюга: «У неділю, 22 квітня, з першими променями сонця, незвичайна процесія кораблів вирушила в путь. Перед цим у воду спустили візки, підвели їх під судна і в кожний впрягли упряжку биків. Крім того, при кожному візку була спеціальна команда для допомоги на підйомах і найбільш важких ділянках шляху. Гребці кораблів сиділи на своїх місцях, працюючи веслами в повітрі, а офіцери ходили палубою назад і вперед, віддаючи команди. Вітрила були підняті, наче судна перебували в морі. Наче на якомусь фантастичному святі, майоріли прапори, били барабани, звучали флейти і труби, коли кораблі один за одним повзли вгору»³¹.

Зрозуміло, що турецькі воєначальники наказали підняти вітрила і рухати веслами для здійснення психічного тиску на обложених. Разом із тим описаним діям надавали, ймовірно, магічного значення. Напевно, командування руського флоту в 907 р., напнувши вітрила, також розраховувало на психологічний ефект.

Як мовилось, ім'я Олега і його діяння відбиті лише в нашому літописі. На відміну від його попередника у справі нападу на Візантію Аскольда і наступника – Ігоря, цей князь не згадується ні у візантійських, ні в західноєвропейських джерелах. А тим часом із його ім'ям пов'язаний не лише сміливий рейд проти імперії, а й перший відомий науці мирний договір із Візантією, який ще й потрапив у переказі (згодом кінця XI – початку XII ст.) до «Повісті временних літ».

Про цю угоду Нестор згадує одразу після розповіді про спробу отруєння руського князя: «И заповѣда Олегъ дань даяти на 2000 корабль...»³². Далі у «Повісті временних літ» переказується текст попередньої русько-візантійської угоди, укладеної в Царгороді 907 р. Ця угода буде підтверджена в 911 р., знову-таки в Константинополі, на що вказують початкові слова літописця в розповіді про неї: «Посла мужи свои Олегъ построи ми́ра и положить ряд [договір] межю Русью и Греky, и посла глаголя...»³³.

Після стислого викладу змісту русько-візантійського мирного договору 907 р. іде розповідь про те, як саме він укладався і затверджувався. Вимоги Олега викладені в літописі коротко і конкретно. Крім данини по 12 гривен «на ключъ» (останніми роками дослідники вважають, що йшлося про кермо ладі, тобто гривни давали на човен, в якому сиділо сорок воїнів), обумовлюється сплата данини Візантією «на рускыа грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскъ [Полоцьк], на Ростов, на Любеч и на прочаа города; по тем бо городомъ сядяху велиции князи, под Олгом суще». В угоді 907 р. забезпечувалися права руських купців і дипломатичних агентів у Візантії: утримання протягом шести місяців, безмитна їх торгівля, зобов'язання греків споряджати руські судна на зворотний шлях і постачати їх продовольством. Обумовлювалося також, що руські люди мали жити на постійному дворі у кварталі св. Мами³⁴.

На закінчення розповіді про події 907 р. Нестор описує затвердження угоди обома сторонами. Грецькі імператори Лев і Олександр цілували хрест, «а Олга водивше на роту [присягу] и мужи его по Русскому закону, кляшася оружьемъ

своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотъемъ богомъ, и утвердиша миръ... И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье. И прозваша Олга – Вѣщій: бяху бо людие погани [язычники] и невѣгласи»³⁵.

У цих рядках продовжується тема надзвичайності Олега, його чаклунства, «віщості». І далі заснований на історичних переказах і легендах мотив виключності князя, його несхожості з іншими людьми буде продовжений у легенді про смерть Олега від свого коня.

При тому, що походу Олега на греків 907 р. присвячена воістину велика кількість наукової літератури, питання ж про його причини і характер залишаються дискусійними. Варто прийняти думку М.В.Левченка, що угода того року була лише попередньою, а остаточний текст було ухвалено в 911 р.³⁶ Виглядає вірогідною думка І.Свенціцького, за якою переукладення договорів відбувалося при кожній зміні імператора.

Дійсно, вписаний до «Повісті временних літ» переказ тексту русько-візантійської угоди 911 р. набагато повніший і детальніший від тексту договору 907 р. Вона регламентує відносини між Візантією і Руссю, забезпечує права руських людей на ринках імперії, передбачає вільне наймання руських воїнів у грецьке військо, забезпечує розв'язання суперечок торговельного характеру та ін. Угода 911 р. ґрунтується на нормах візантійського і руського права³⁷. Природно, що язичники-руси присягались своїми богами, насамперед Перуном, якого частина вчених вважає києво-полянським богом, та Волосом, «скотъемъ богомъ». Важливо відзначити, що воїнство Олега принесло клятву на зброї. Цей звичай був поширений у тогочасних слов'ян, зокрема болгар у IX–X ст. За свідченням західноєвропейських джерел, болгар, коли збиралися присягнути, клали перед собою меч і на ньому клялися.

Повість про переможний похід русів на греків Нестор завершує словами, в яких зовсім мало від історичної правди, проте багато від народних легенд (можливо, від пісень дружинників Олега): «И рече Олегъ: «Испийте парусы паволочиты руси, а словеномъ кропильныя [шовкові]... И повѣси щит свой въ вратех, показуя побѣду, и поиде от Царяграда»³⁸. Паралелі до розповіді літописця про прикріплення Олегом свого щита до брами Царгорода вчені-скандинавісти знаходять в ісландській сазі про норвезького конунга X ст. Олава й у древній данській легенді про богатиря Гуно (відомій у пізньому записі XVII ст.). Але природніше, здається, бачити мотив вчинку Олега у східнослов'янських звичаях. Уявлення про щит як символ перемоги міцно увійшло до давньоруської мови. «Взяти на щит» означає заволодіти містом штурмом.

Отже, після вдалого походу на Царгород, згадує Нестор, «прозваша Олга Вѣщій: бяху бо людие погани [язычники] и невѣгласи»: це прізвисько пристало до князя завдяки язичництву і неосвіченості населення Русі. Літописець-християнин (а Нестор був ченцем Києво-Печерського монастиря, так само, як і інші його колеги XI – початку XII ст.) зневажливо ставився до язичників, котрі бачили у вчинках Олега щось надзвичайне. Адже в давньоруській мові слово «вещий» було синонімом понять «волхв» і «кудесник», тобто чаклун, чародій. У народній уяві Олег володів якимись нелюдськими знаннями і надлюдською силою.

У пам'ятках народної творчості, що оспівують походи Русі на Візантію, Олег виступає як удачливий і хитромудрий воевода. Та це не означає, що в народі до нього ставилися взагалі доброзичливо. Все було набагато складніше. Безумовно, відчайдушно сміливий напад давньоруського воїнства під проводом Олега на Царгород не міг залишити байдужою частину народу. Природним чином завдяки воїнському, дружинному епосу князь зробився героєм низки народних переказів і легенд. Воїни-дружинники, мабуть, обожнювали його. При тому Олег як особистість не був улюбленцем народу – якраз навпаки. Це доводиться найзнамениті-

шою, мабуть, легендою з тих, що потрапили до «Повісті временних літ» – про смерть, заподіяну Олегові його конем.

Після того, коли в 911 р. у Константинополі були урочисто підтверджені умови русько-візантійського договору, що більше, ніж на тридцять років установив дружні стосунки між двома країнами і закріпив привілеї руських купців і дипломатів в імперії, «Повість временних літ» неначе втрачає інтерес до діянь Олега і не повідомляє про його життя аж до часу смерті. У літописній статті, де Нестор підбив підсумки князювання Олега, він коротко відзначив, що «живяше Олегъ миръ имѣа ко всѣмъ странамъ, княжа в Киевѣ»³⁹. І це було все. Б.О.Рибаків написав із цього приводу: «Разючою була необізнаність руських людей про долю Олега відразу після походу, що збагатив його... «Великий князь руський», як було написано в договорі 911 р. [через рік по тому], зникає не лише із столиці Русі, а й взагалі з руського обрію»⁴⁰.

Істориків уже давно цікавить доля Олега після його походу на Константинополь. Існує глухе повідомлення Новгородського літопису про те, що незадовго до смерті «ходив він за море», але за яке? Природно вважати, що за Чорне, і що в цьому джерелі йдеться про новий похід князя на Візантію.

Дійсно, відоме свідоцтво одного хозарського документа X ст., згідно з яким Олег здійснив ще один похід на Константинополь, що завершився його поразкою. Греки взяли гору над його військом за допомогою «вогню», тобто вогнеметів. Напевно, з цим походом слід пов'язувати повідомлення новгородського літописця під 920 р.: «Посла князь Игорь на Грѣкъ⁴¹ вои Русь ськыдеи [ладей] 10 тысящ. И приплыша ко Цесарюграду, и многа зла створиша Русь: Суд бо весь пожгоша огнемъ...». Тодішній імператор Роман послав «патрикыя Феофана съ вои на Русь, и оогненымъ строемъ пожже корабля рускыя»⁴².

Висловлювалася думка, ніби цей історичний переказ, що відбувся в Новгородському літописі, приписав Ігорю невдачу Олега. Адже «вѣщий» князь до кінця життя був у народній уяві у всьому удачливим. Та може бути й інше припущення: новгородський книжник, котрий знав, що походи на греків, які він приписував Ігореві як верховному князю, в дійсності здійснив нелюбий йому Олег, і скористався випадком, аби принизити його.

Хозарський документ сповіщає, що, зазнавши поразки від греків, Олег посоромився повертатися додому і пішов морем до Персії, де й склав голову. На часи воєнно-дипломатичної активності Олега щодо Візантії приходить похід русів у Прикаспій проти арабів, описаний ал-Масуді. За свідченнями ібн-Ісфендіяра, він стався в 909/10 р. Звичайно, історики пишуть про два походи русів у прикаспійські області: поряд із цим називають ще й похід 912/13 р. А.П.Новосельцев піддав сумніву останню дату і дійшов висновку, що в дійсності відбувся лише один набіг русів на Каспій – в 909/910 р. «Виникає питання, – писав він, – про взаємозв'язок кавказької та візантійської політики Русі»⁴³.

Похід русів на Каспій об'єктивно сприяв зближенню з Візантією, чи не головним ворогом якої був тоді Арабський халіфат. Цій акції передувала угода Русі з Хозарією, після чого руське військо на 500 човнах⁴⁴ піднялося по Дону до волока, далі пройшло на Волгу, спустилось униз і пішло вздовж західного узбережжя Каспійського моря. Руси воювали проти намісника халіфа в північному Азербайджані, але зазнали поразки, мали великі втрати і повернули додому⁴⁵.

Згаданий хозарський документ X ст. згадує, що Олег/Хельгу перед походом до Азербайджану заволодів Тматороканню, а от у Каспійському поході майже всі руси були перебиті⁴⁶. Можна припустити, що й Олег міг скласти в ньому свою голову. Такому припущенню суперечить хронологія останніх років життя князя: якщо на Каспій він ходив у 909–910 рр., то не міг дожити до 912 р., яким датує його кончину «Повість временних літ». Утім, датування Повісті були і залишаються досить сумнівними.

Подібні міркування вільно плавають у річищі гіпотез, та ще й не дуже-то підкріплених фактичним матеріалом. Усе ж таки обережно припущу: Олег міг скласти голову в Прикаспії, і це загалом узгоджується з найдавнішим історичним переказом, що зберігся в Новгородському ізводі.

Новгородський перший літопис молодшого ізводу, в якому відбився Найдавніший київський літопис 1039 р., повідомляє, що після перемоги над греками князь не залишився в Києві, а «иде Олегъ к Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзии же сказуютъ, яко идущю ему за море, и уклону змиа в ногу, и с того умре. Есть могила его в Ладозѣ»⁴⁷. Перед нами історичний переказ, що лаконічно відбився в літописі, та ще й у двох варіантах. А це означає, що вже літописцеві часів Ярослава Мудрого не були відомі ні обставини смерті Олега, ні саме місце його кончини.

Та головна легенда про Віщого Олега, поза сумнівами, є та, що розповідає про смерть князя, заподіяну йому власним конем. Вона вписана до «Повісті временних літ» і вміщена одразу по викладі умов русько-візантійської угоди 911 р. «Коли мова заходить про русько-скандинавські зв'язки в області словесності, то перше, що називають дослідники, – це сюжет смерті героя «від коня»⁴⁸:

«И приспѣ осень, и помянѹ Олегъ конь свой, иже бѣ поставилъ кормити и не вседати на нь», бо задовго до того він спитав у волхів і кудесників від чого помре. І сказав йому один кудесник: «Княже! Від твого улюбленого коня тобі померти!». Олегіві ці слова запали в душу, і він вирішив ніколи більше не сідати на свого улюбленця. Князь наказав годувати коня і не приводити більше до нього. Минуло кілька років, Олег не бачив коня, потім пішов у похід на греків. А коли повернувся до Києва і через чотири роки згадав він свого коня і спитав: «Де мій кінь, якого я наказав годувати і берегти?». А старійшина конюхів йому відповів: «Помер». Олег гірко засміявся, і попрікнув кудесника: «Неправо глаголють волъсви, но все то лъжа есть: конь умерлъ есть, а я живъ». Мовивши ці слова, він забажав побачити кості свого коня. Подивився на них, засміявся і сказав, наступивши на череп: «От сего ли лба смърть было взяти мнѣ?» ...И выникнувши змиа изо лба, и уклону в ногу. И с того разболѣся и умре»⁴⁹.

Ця історія завершується традиційно як для історичного переказу: «И плакаша людиє вси плачем великим, и несоша и погребоша его на горѣ, еже глаголетъся Щековица; есть же могила его и до сего дни, словеть могыла Ольгова. И бысть всѣхъ лѣтъ княжения его 33»⁵⁰. Тридцятка і трійка належать до улюблених чисел фольклору, тому було б наївним визначати дату смерті Олега, додавши 33 до 882 р.

Вивчення переказів і легенд у давньоруських літописах, зокрема у спеціальних працях про Олега⁵¹, виявило поширеність схожих сюжетів у різних європейських середньовічних літературах і фольклорі. Саме звернення до волхів-жерців за різними пророцтвами було універсальною практикою в давніх суспільствах. Легенда про смерть Олега представлена великою кількістю варіантів у різних літописних ізводах як XV–XVI, так і більш пізніх.

Дослідники легендарної історії про смерть Олега з «Повісті временних літ» давно звернули увагу на схожість її з ісландською сагою про Орвар-Одда. Героєві цієї знаменитої саги норвежцеві Одду віщунка напроорочила загибель від укусу змії, що поселиться в черепі його бойового коня на ім'я Факсі. Одд власноручно вбиває коня, щоб перешкодити здійсненню пророцтва. Минуло дуже багато років (сага відміряла своєму фантастичному героєві триста років життя), і Одд уже на схилі літ вирішив відвідати рідні місця, переконавши себе, що пророцтво про загибель на батьківщині не збудеться. Але герой спіткнувся на кінському черепі і з досади вдарив по ньому списом. То був череп Факсі, з нього виповзла змія й умертвила Одда⁵².

Сюжети обох легенд, руської та ісландської, розвивають тему невідворотності долі-фатуму. При всій поширеності схожих сюжетів у світовому фольклорі вчені встановили особливу близькість історій Олега і Орвара-Одда. Скандинавську

легенду вони вважають первинною, такою, що вплинула на народження легенди про смерть Олега⁵³.

У легенді про смерть Олега, що потрапила до «Повісті временних літ», князь із любов'ю ставиться до свого коня, тому відсутній мотив помсти з боку тварини. Розв'язка легенди не вмотивована. Проте в давнину існувала легенда з іншим ставленням Олега до свого коня. У Тверському і Воскресенському літописах XV–XVI ст. Олег наказує вбити коня, а в Архангельському ізводі він «повеле отроком своим, да изведоше его далече в поле, и отсекут главу его, а самого повергнут зверям лесным и птицам небесным»⁵⁴.

На думку О.О.Мельникової, складачі Воскресенського й Архангельського літописів користувались якимись ранніми джерелами, що не дійшли до нас. Вона вважає, що в давньоруській традиції існували обидва варіанти мотиву позбавлення від коня: відсилення його від себе і вбивство. Тоді як у давньоскандинавській традиції представлено лише другий варіант. Давньоруське казання про смерть Олега втратило всі магічно-культові мотиви позбавлення від коня, навіть у тих текстах, де його вбивають. Суто скандинавський міф виявився незрозумілим і чужим літописцеві⁵⁵.

Як мовилось, історія смерті Олега від коня була присутньою вже в Найдавнішому ізводі 1039 р. Але в первинному варіанті місце смерті Олега було віднесене кудись «за море». Перенесення його до Києва відбулося, мабуть, при складанні «Повісті временних літ»⁵⁶. Вивчення казань про кончину Олега як давньоруського, так і скандинавського, приводить до висновку, що жодне з них не зберегло повністю первинних мотивів і властивого їм змісту. О.О.Мельникова вважає, що сюжет смерті героя від укусу змії, яка виповзла з черепа його коня, був із самого початку зв'язаний з ім'ям князя Олега, скандинава за походженням, він «народився хоч і в скандинавському середовищі, але на руському ґрунті». Ця легенда відбивала культові традиції скандинавів, та склалася на Русі. У перебігу асиміляції варягів у руському середовищі специфічно скандинавські елементи легенди були втрачені й забуті. А от сам сюжет, приурочений до імені знаменитого успішним походом на Царгород князя й відомого із тексту угоди з Візантією, набув значного поширення й існував у кількох місцевих варіантах⁵⁷.

Деякі фольклористи побачили в легенді про смерть Олега відбиття древнього міфу. Смісл його полягає в тому, що людині передрікають майбутнє, але вона не може скористатися з пророцтва, бо воно висловлене в неясній їй формі. Можна пригадати пророцтва грецьких оракулів, що мали загадковий і двозначний характер. Вчені вказують на прославлений у трагедії Софокла фіванський міф про Едіпа: страшне передбачення при його народженні збувається, незважаючи на те, що було зроблено все, аби воно не виправдалося.

У легенді про смерть Олега, що дійшла до нас у «Повісті временних літ», немає мотиву помсти князю з боку волхва, хоча її недружній характер щодо нього є безсумнівним (недарма в осмислення її одним літописцем XVII ст. введено епізод повішення волхвів Олегом за неправдиве пророцтво!). Характерним виглядає таке висловлювання Б.О.Рибакова: «Задум і зображувальні засоби казання обрані з таким розрахунком, щоб показати смерть Олега як відплату Руської землі варягові-находнику, провина якого не могла бути спокутувана навіть щитом на вратах Царгорода»⁵⁸. Втім, у цих словах своєрідним чином далася взнаки нелюбов вченого до варягів, значення і роль яких у руській історії він, звичайно, применшував.

Після смерті Олега в Києві почав княжити Ігор, прозваний Старим. Перша половина X ст. була часами становлення Давньоруської держави. Князівська влада, суд і збирання данини продовжували поширюватися на землі все нових і нових союзів племен і князів. Та верхівка цих об'єднань вперто противилася центральній владі країни, прагнучи зберегти свої привілеї та багатства. Із цим довелося зіткнутися Ігореві Старому.

- ¹ Халанский М.К. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – Ч.342. – №8; 1903. – Ч.350. – №11.
- ² Певно, ідеться про фольклорні перекази.
- ³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.311.
- ⁴ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.14.
- ⁵ Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С.146.
- ⁶ Повесть временных лет. – С.14.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Так ці землі звуться у східних джерелах.
- ⁹ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.453.
- ¹⁰ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – С.408.
- ¹¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва, 1989. – С.44–45.
- ¹² Гиляров Ф. Указ. соч. – С.140.
- ¹³ Там же. – С.145.
- ¹⁴ Повесть временных лет. – С.14.
- ¹⁵ Татищев В.Н. История Российская. – Т.II. – Москва; Ленинград, 1963. – С.208.
- ¹⁶ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.128.
- ¹⁷ Мельникова Е.А. Олгъ/Ольгъ/Олег/Helgi Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника: Сб. статей в честь С.М.Каштанова. – Москва, 2005.
- ¹⁸ Ім'я Аскольд має, безсумнівно, скандинавське походження.
- ¹⁹ Що живе недалеко від Угорщини.
- ²⁰ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.139–140.
- ²¹ Повесть временных лет. – С.14.
- ²² Там же. – С.16.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Эссад Д. Константинополь. – Москва, 1919. – С.38.
- ²⁵ Лященко А.И. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // Sertum bibliologicum в честь А.И.Малеина. – Петроград, 1922. – С.126.
- ²⁶ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2000. – С.109.
- ²⁷ Новгородская первая летопись... – С.46.
- ²⁸ Повесть временных лет. – С.17.
- ²⁹ Константин Багрянородный. Указ. соч. С.48/49.
- ³⁰ Новгородская первая летопись... – С.108.
- ³¹ Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. – Москва, 1983. – С.100.
- ³² Повесть временных лет. – С.17.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.119.
- ³⁷ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.61.
- ³⁸ Повесть временных лет. – С.17.
- ³⁹ Там же. – С.20.
- ⁴⁰ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.311–312.
- ⁴¹ Вище йшлося про те, що новгородські літописці не визнають Олега князем і всі його походи приписують Ігорю, – князю, якому, згідно з їх переконанням, він служив як воевода. Наука приймає дату смерті Олега як 912 р., та це не повинно нас у даному разі бентежити, бо хронологія правління цього князя в літописах дуже і дуже неточна, швидше від усього, вона є умовною.
- ⁴² Новгородская первая летопись... – С.108.
- ⁴³ Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В.Т. Указ. соч. – С.99 и сл.
- ⁴⁴ А.П.Новосельцев вважає це число дуже перебільшеним.
- ⁴⁵ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. – Москва, 1963.
- ⁴⁶ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – С.7–8.

⁴⁷ Новгородская первая летопись ... – С.109.

⁴⁸ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посв. Я.Н.Щапову. – Москва, 2005. – С.95.

⁴⁹ Повесть временных лет. – С.20.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Халанский М.К. Указ. соч.; Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. – 1925. – Т.29.

⁵² Orvar-Odds saga / Ed. R.C.Boer. – Leiden, 1888. Див.: Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя от коня. – С.95–96.

⁵³ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.185–193.

⁵⁴ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.174, 179.

⁵⁵ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». – С.95–108.

⁵⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.110–114.

⁵⁷ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». – С.108.

⁵⁸ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.179.

The research of the mysterious figure of the Rus' prince Oleh, whose image was interlaced in chronicles from talks and legends. By all his legendary Oleh was the historical person, the first recognized Rus' prince.

О.М.Дзюба *

ЧИ ПИСАВ ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЛИСТИ МОТРИ КОЧУБЕЇВНІ?

На підставі аналізу документів слідчої справи з приводу доносу генерального судді В.Л.Кочубея на гетьмана І.С.Мазепу та порівняння їх з іншими джерелами ставиться під сумнів автентичність відомих у літературі інтимних послань Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни.

Постать гетьмана Івана Степановича Мазепи оповита легендами та міфами, які супроводжували його протягом цілого життя. Уже це свідчить про непересічність та особливу харизму, властиву цій людині. Сучасники відзначали тонкий розум, високу освіченість, гарні манери, шarm, який забезпечував І.Мазепі успіх у жінок. Французький дипломат у Варшаві Франціс Бонак у 1707 р. писав: «Як я чув від пані воеводини (Сенявської – О.Д.), гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїми чарами жінок, як хоче цього»¹.

Протягом століть легенди про любовні пригоди гетьмана надихали багатьох поетів, композиторів, художників, у тому числі Байрона, Пушкіна, Чайковського, Ліста та ін. Останньою його романтичною пригодою, чи то палким коханням, як це відклалося в літературі, було почуття до власної хрещениці Мотрі, дочки генерального писаря, а потім судді, який був поряд із І.Мазепою протягом багатьох років, Василя Леонтієвича Кочубея. Про цей роман стало відомо з доносу В.Кочубея на І.Мазепу 1708 р., де поряд зі свідченнями про зносини гетьмана з польським королем та його наміри вийти з-під протекції московського царя Петра І, були надані й листи чи любовні записки до молодой Мотрі, що могли б компрометувати українського володаря, представляючи його як людину, для якої

* Дзюба Олена Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.